

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

К. В. Івангородський

КОЗАЦТВО У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННОЇ КИЇВЩИНИ (ДО СЕРЕДИНИ XVII СТ.): ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ

Хоча економічний фактор не є визначальним у формуванні етносу, він тим не менше багато в чому визначає специфіку етносоціальних процесів на будь-якій території. У випадку з українським етносоціальним організмом ранньомодерної доби, який ми називаємо „українська народність”, також можна вести мову про специфіку економічного детермінізму, до того ж ще й у регіональному масштабі. В межах останньої обставини безперечно на найпильнішу увагу заслуговує Середня Наддніпрянина, зокрема південні староства Київського воєводства – осердя генези та розвитку українського козацтва. Останнє ж було локомотивом етносоціальних процесів не лише в зазначеному краї, але й мало вплив на трансформацію всієї тогочасної спільноти українців. Відтак питання „козацької економіки” теж набуває статусу чинника етносоціогенезу в XVI – середині XVII ст.

Економічному складнику етносоціальних процесів у середовищі української народності на цьому етапі присвячено небагато уваги [1], до того ж малоз’ясованим залишається загалом вплив специфіки економічного розвитку Середнього Подніпров’я на динаміку та спрямованість етносоціальних процесів.

Автор статті ставить за мету розкрити етносоціальний вимір „козацької економіки” на теренах Південної Київщини до XVII ст.

Зупевненістю можна стверджувати, що основою економіки цього регіону, як і решти тогочасних українських земель, було сільське господарство. Хоча не менш упевнено можна стверджувати, що у Південній Київщині хліборобство все ж таки мало другорядне значення. Основою ж господарювання були передусім промисли та тваринництво, оскільки близьке сусідство з татарами не могло позитивно позначитися на нормальному розвитку землеробства, що неодноразово підкреслювали дослідники. Це зумовило ряд інших відмінностей у регіоні – відсутність фільварків, великих землевласників, панщини, а натомість – багато слобод, селян-утікачів, євреїв-орендарів і, звісно, козацьких хуторів.

Ця майже вільна економічна зона набула на етапі до Хмельниччини значення останнього прихистку доведених до відчаю феодалною сваволею селян більшості українських земель. Тут, на вільних землях Наддніпрянини, селяни здобували роки волі на

слободах та пільги відносно повинностей і податків. Так, сучасник подій С. Грондський відзначав, що селяни, „нагромадивши певне майно, забирали його і, не питаючи дозволу своїх панів, прямували до козаків, звідки їх було неможливо повернути” [2, 21]. Місцеве ж козацтво було соціальною силою, яка „революціонізувала поневолений люд, демонструючи йому шлях і прагнення до визволення”. Зокрема цим, на думку В. Голобуцького, можна пояснити величезну популярність козацтва та тогочасні масові втечі „в козаки” [3, 193]. Така кооптація представників різних верств і соціальна престижність козакування помітно зміцнювала та розширювала „нову” українську ідентичність.

Загалом економічна самостійність Південної Київщини виокремилась ще в литовську добу, коли господарське становище подніпровських волостей було визначено великокнязівським указом від 1500 р. Останній був даний на ім’я намісників і державців – „всім мужом Поднепрских” і визнавав за місцевим населенням самоуправство [4, 121]. Така ситуація зумовлювалася двома основними чинниками – постійними татарськими набігами та слабкою заселеністю краю. Саме тому, як зауважує В. Антонович, „у черкаському та канівському повітах правильне господарство було неможливе” [5, 45]. Однак саме завдяки козацтву до середини XVII ст. цей регіон зазнав кардинальних економічних перетворень. І передусім внаслідок істотного збільшення відважного та працелюбного населення, котре надало потужний імпульс господарському освоєнню, що своєю чергою зміцнило колонізацію південних теренів Київщини та зробило її масовим процесом.

Основою ж економічного благоустрою південних староств Київського воєводства на цьому етапі, як уже відзначалося, було не землеробство, а промисли. Тому й більша частина хліба була привізною, що чітко зафіксовано в тогочасних документах: „...ишли комяги з Луцка до Києва со збожем...”; „...жита на комягах до замков Києва, Черкас и Канева отпроважонье...” [6, 99, 118]; „...до места Трипола зе збожем на торг приехали...” [7, 454 зв.] тощо. Так, і в люстрації Черкаського замку 1552 р. зазначено: „У житнику там, в замку господарском нет бочек [із зреном]. А староста взял жита того себе, а иньшое роздал позычкою – всего 27 бочек. А припроважонно жито тое з Бобруйска...” [8, 80]. Отже, в регіоні

зернопродуктів у цей час явно бракувало. З іншого боку, це, безсумнівно, зумовило і ту обставину, яка в 1570 р. здивувала вже польських люстраторів: „ані волостей, ані фільварків жодних” [9, 20] вони тут не відшукали.

Серед промислів у Південній Київщині домінувало ухорницьтво, тобто відхожі в низів'я Дніпра полювання, рибалка, боброві гони, пасічництво, які відбувалися „за слухним правом дедичним” [10, 66]. Крім економічного та колонізаційного значення, ухорницьтво стало й основою появи козаків, з якими поступово асоціюються всі ухорники тієї доби. Поступово уходи набувають все більшої оборонної функції, а в тогочасних актах з повагою відзначалося, що вони „нашом украйном сторожа с трех сторон” [11, 180]. Звідси бере витоки й козацьке землевладіння, адже на середину XVI ст. вже існувала цілком усталена практика з боку великих князів литовських надавати уходи у довичну власність мешканцям міст Південної Київщини. Характерним прикладом є, зокрема, грамота Сигізмунда-Августа від 1654 р. канівським міщанам щодо підтвердження володіння ними Чичейківського уходу на Росі, який „от давних часов впусте лежит, а пожитку некоторого ку замку нашому Каневскому з него нет”, тому „мы... их (міщан. – К. І.) zostавили... мають они сами, жоны, дети и потомки их тот ез (уход. – К. І.) вышей писаный на себе держати и того вживати...” [11, 140 – 141].

У результаті козацької колонізації були освоєні величезні південні простори, що стало одним із найважливіших факторів могутності всієї Речі Посполитої, яка, на думку багатьох польських істориків, цим здійснювала свою „цивілізаторську місію” на „диких” українських землях, що, як ми можемо переконалися, є доволі амбіційним, але надто суперечливим припущенням. Натомість, скажімо, Ю. Терещенко вбачає в цьому підстави для порівняння ролі України в економічному житті Речі Посполитої з роллю Нідерландів у складі імперії Карла V, з яких той отримував у 8 – 9 разів більше прибутків, ніж з Америки, адже „родючість української землі, нестримний колонізаційний хист її народу, його рідкісна працьовитість виявилися справжнім „ельдorado” для польської держави” [12, 397]. І якщо в Західній Європі розхитування феодальної системи й утвердження буржуазних відносин на цьому етапі були пов'язані з розвитком міст і формуванням відповідних соціальних груп, то в Україні такою соціальною силою стало безсумнівно козацтво. Адже останнє переконливо демонструвало, зокрема українському селянству, можливість організації соціального та економічного життя без феодала і у такий спосіб робило потужний вплив на все населення тогочасної України.

Порубіжна специфіка південних староств Київського воєводства, ураховуючи й економічну, фактично нівелювала тут домінанту соціального статусу шляхти, оскільки навіть незначний утиск „відчувався на кресах сильно”. Так, і О. Єфіменко констатувала, що в цьому регіоні „нижчий клас населення зберігав чималу незалежність од вищого завдяки особливим умовам місцевого життя” [13, 67]. Польський дослідник кінця XIX ст. А. Яблоновський переконує, що специфіка краю була пов'язана з відсутністю на його теренах магнатського землевладіння, а натомість з домінуванням

королівщин, які стали основою хутірського господарства козаків [14, 648]. При цьому, як зауважує цей же історик в іншій праці, бездумна роздача тут величезних „пустинь” шляхті стала „великою політичною й економічною помилкою” [15, 138] з боку Речі Посполитої.

Через останню з третьої чверті XVII ст. в український соціум входить і станова система організації суспільства, причому станова належність людини на цьому етапі була на одній сходинці з категоріями віросповідного та етнічного самовизначення. Цей процес не міг пройти непомітно, хоча б з огляду на ту обставину, що в цей час, як зауважує С. Макарчук, „етносоціальна структура українців мала природний, недеформований характер” [16, 35]. Отже, це було лише ще одним кроком до неминучого етносоціального конфлікту між українцями та поляками. Переструктуризація і трансформація соціальної матерії української спільноти швидко дала пагони блокування „інородним” етносоціальним елементам і передусім у вигляді українського козацтва в Південній Київщині. „Безвідрадний” же склад її населення, згідно з влучним твердженням П. Куліша, „заключав у своїй сутності те саме відносно майбутнього, що заключає в собі жолудь відносно велетенського дуба” [17, 2].

Таким чином, певна відособленість соціального розвитку українців чітко простежується на теренах південних староств Київського воєводства в XVI – першій половині XVII ст. На наше переконання, це було пов'язано насамперед із віддаленістю від основних політичних центрів тогочасної і Литви, і Польщі. Не менш важливим фактором слід визнати і тривалість автономного статусу Київського князівства під орудою династії Олельковичів упродовж XIV – XV ст. Порубіжний геополітичний фрейм своєю чергою призвів до того, що „специфіка географічного положення Київської землі диктувала традиційні способи самозахисту” [18, 63]. Тому в межах краю волості мали насамперед військове значення. Подібну волосну організацію на чолі з отаманами невдовзі відтворили й козаки на пограничних степових просторах, поступово стаючи домінуючим соціальним елементом у регіоні.

Формування системи землевладіння в Південній Київщині почалося ще з XIV ст., але до кінця XVI ст. панівним землевладільцем „на теренах краю була саме міська община” [19, 92]. Хоча приватне землевладіння, скажімо в Черкаському старостві, відоме ще з доби князювання Вітовта. Поступового розвитку тут набувало і боярське землевладіння. Впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. сюди все більше переходили і оббеземелені селяни, які поселялися на пільгових умовах на слободах і королівщинах. Останні впродовж цього періоду невпинно захоплювалися магнатами та шляхтою, але все одно не можна сказати, що у південних староствах Київського воєводства було поширеним велике феодальне землевладіння. Тим не менше, впродовж XVI ст. у цьому регіоні також формується прошарок землевласників і не в останню чергу тому, що місцеві старости „особливо ревно роздавали державні землі місцевим боярам і монастирям” [20, 132].

Щоправда, динаміка соціальних відносин тут і надалі була доволі аморфною та не мала чітких

станових перегородок, а тому „перетікання”, скажімо боярства, міщанства та козацтва, одних до інших, як зауважив свого часу І. Каманін, „допускалося зовсім вільно” [21, 84]. Натомість П. Клепатський переконув, що в цей час „ніде, як у Черкаському повіті структура суспільства не зарекомендувала себе такою солідарністю, що, з іншого боку, свідчить про відсутність різкої диференціації в масі населення” [22, 388].

Такого роду невпорядкованість поземельних відносин у Південній Київщині з посиленням наступу сюди річесполитської системи землеволодіння з кінця XVI ст. стала чи не найголовнішим чинником майбутніх і феодальних, і етносоціальних конфліктів. Тому для польського сейму вже на початок XVII ст. було доволі дошкульним те, що українські козаки „w dobrach naszymych” (!) мешкають [23, 465], а не у своїх. Загалом же складно відокремити обидві складові польсько-українського конфлікту, адже, зважаючи ще й на часті набіги кримських татар, життя в південних старостах нагадувало в цей час постійну війну, що, безперечно, завдавало істотної шкоди передусім економіці краю.

Суперечки ж у поземельних відносинах на цих землях простежуються вже з першої половини XVI ст. Так, у 1540 р. черкаські міщани скаржилися київському воєводі на „Ивана Зубрика, боярина государского черкаского, иж в них забрал пасеки многие и входы, которіи к тым пасекам прислужают и втыски многіи чинит...” [24, 1]. Мали місце суперечки за землі також між міщанами і духовенством, зокрема з Пустинським монастирем [25, 51зв. – 52]. З кінця XVI ст. можна відзначити вже і втягнення у „феодальні відносини” козацтва. Так, у 1592 р. бачимо як козаки „наезды, грабежи и окрутные мародерства поданым... до Билое Церкви прилеглим чинят...” [26, 1]. Польський історик В. Серчик стверджує, що подібні відносини відчутно шкодили міщанам південних староств Київського воєводства, які не могли через козаків мати реальні доходи від господарювання [27, 45]. Це підтверджують і численні згадки суперечок міщан і козаків за уходи в тогочасних актах.

Ця обставина не повинна нас дивувати, оскільки, як уже відзначалося вище, українське козацтво на певному етапі свого формування кооптувало до свого середовища значну кількість боярства, а з іншого боку, воно відразу почало оформлюватися в новий стан української аристократії. Тому й не дивно, що козаки настільки активно брали участь у процесі поширення власного авторитету саме „на волості”, насамперед через розширення землеволодіння. Однак, як слушно зауважує С. Леп’явко, „тут на основі поземельних відносин козацтво і магнатерія зустрілися уже не як союзники, а як принципові противники” [28, 33]. Варто також враховувати і той факт, що у результаті земельних суперечностей між шляхтою переможцями ставали, як правило, магнати. Відтак чимала кількість дрібної і середньої української шляхти покочувалася, посилюючи „елітарну” парадигму основних антагоністів політики Речі Посполитої, в тому числі й щодо „земельного питання”.

Своєю появою українське козацтво, як відомо, було зобов’язане в першу чергу міщанству південних староств Київського воєводства, чим, зрештою, також зумовлювалася специфіка соціально-економічного життя козаків. Остання виявлялася не лише в

прилученні до уходництва, але й в процесі „оміщання”, що, з іншого боку, відіграло помітну роль й у „соціалізації” українського козацтва. Ось як, наприклад, характеризує цю специфіку М. Владімірській-Буданов: „Почалося долучення цієї рухливої маси до громадянського стану інших класів суспільства; а саме: частина козаків залишається вже на постійне мешкання в місті в статусі слуг у міщан і бояр..., і можна було б очікувати найкращих результатів від такого злиття козаччини з міськими громадами. Це явище становить особливу характерну рису Черкаського повіту. Ніяких скарг на козаків, ніякого протиставлення їх міщанам тут немає. Козаки входять уже найтіснішим чином до складу міської спільноти” [20, 164 – 165]. Проте, як зауважив А. Яблоновський, „коли козацтво виступило з ідеєю самоврядування, мешканці міст почали виразніше поділятися на „міщан” і „козаків” [29, XXXIII].

Своєрідність соціально-економічного обличчя українського козацтва впродовж XVI ст. визначалась і динамікою трансформацій загалом соціальної матерії цієї категорії населення українського порубіжжя. Тому, як підкреслював ще М. Грушевський, у середині XVI ст. козакування було тільки „промислом”, яким займалися всі прошарки населення й у цьому сенсі всі, хто козакував, були козаками, а процес соціальної кристалізації козацького стану лише розпочинався. З часом саме ця особливість багато в чому визначила етносоціальну специфіку саме південних староств Київського воєводства. Адже саме цей регіон став зоною так званого „масового покочання населення”. У цьому контексті цілком слушно висловився С. Леп’явко: „Козацтво проводило свої принципи у всіх сферах економічного життя (тобто, не вимагало навіть зміни роду заняття при переході в нього), а також не було обмежене територіально, скажімо, мурами міста. Адже козак міг жити у місті та займатися тими ж справами, що і міщанин, або жити в селі й займатися землеробством. Проте, всюди він був захищений власною зброєю, а згодом звичаєвим правом і частково державним правом. Це не могло не приваблювати – не покидаючи своєї хати, стати вільним, економічно незалежним і навіть звільненим від податків” [28, 31]. Тому, за словами М. Костомарова, „народ бажав козацтва всезагального, для всіх рівного”.

У такий спосіб специфіка соціально-економічних відносин у південних старостах Київського воєводства впродовж XVI ст. оформлювала „соціальну особність” українського козацтва, яка вже у першій половині XVII ст. і сама стала основним явищем, яке зумовлювало економічну специфіку регіону, де фактично панівним став козацький тип господарювання. Особливістю останнього насамперед варто визнати позапримусове землеволодіння та економічно вільне виробництво, що за своєю сутністю в тих часах було дійсно антифеодальним явищем. Можна погодитись із В. Щербаким, що „ведення господарства в козацьких хуторах за відсутності кріпосницьких відносин являло собою зародки майбутнього фермерства” [30, 103]. Відтак, поруч із промислами, важливим чинником економіки означеного регіону стає і козацьке землеробство.

Ведучи мову про господарську специфіку українського козацтва, не потрібно забувати й про її

не зовсім легітимну сторону, зокрема, щодо компоненту „добитництва”, тобто грабунку в низів’ях Дніпра татарських чабанів, грецьких, московських та інших купців. Степові промисли (уходництво) та напади на татарські улуси загалом були взаємопов’язані. Так, І. Крип’якевич з цього приводу висловлювався таким чином: „Се річ зовсім зрозуміла, господарство в степу могло аж тоді свobodно розвиватися, як з степів уступили татаре. Ся розбійнича козаччина розширила значно українську територію на полудне, в степи” [31, 11]. Крім цього, не варто забувати, що такий спосіб „господарювання” не був винаходом українських козаків, а лише був запозичений ними від їхніх татарських „колег”. Цей „промисел” спочатку виник у повольських татар, але особливого поширення набув серед татар, які оселилися в Криму [32, 15]. Однак важливо, що такі походи українських козаків на татар „сприяли розвитку козацтва як сили, котра протидіяла азійському хижацтву” [33, 44].

Цей промисел, імпліцитно охарактеризований С. Наливайком як „козацький хліб”, безперечно становив істотну додаткову статтю прибутків. Правителі Криму постійно скаржилися литовському князю, що „козаки под влусы подходячи, шкody и кривды немалые чинят, и на поли у чабанов овцы занимают и стада коней и волов забирают” [34, 62]. Розмаха козацького „добитництва” відзначали і тогочасні московські літописці: „Козаки на улусы ходили и взяли лошадей тысяч с пятнадцать” [35, 315]. Звісно, цифра, властиво тим часам, завищена, адже, як правило, козаки здобували максимум до кількох сотень голів худоби. Хоча не гребували козаки й іншим „добром”. Ось, наприклад, перелік „здобутих” козаками речей, які в них вилучив черкаський староста Сенько Полозович, на вимогу великого князя: „... шесть шуб белинных, брусчатых, а семь торлоп брусчатый же белинный, а пятери лисии ножчатый бланы, а шесть локоть сукна цвиколяского... [а] мене, на город пришли... двадцать чотыри локти сукна трицкого черленого, а семнадцать камней дорогих, а перло великое, а две пугвицы золотых, а чотыри жемчужки маленких...” [36, 1].

Можна лише здогадуватися, скільки староста не включив до цього переліку, але безсумнівно є факт, що, попри такі нечасті й позірні поліційні функції, порубіжні урядники були зацікавлені в такому козацькому добитництві. Не дивно, що вже й документи кінця XV ст. свідчать: „...которые козаки зверху Днепра и с ынших сторон ходят водою на низ, до Черкас и далее, а што там здобудут, с того со всего воеводе десятое маюот давати...” [37, 256]. Так, і московські чиновники недвозначно натякали польському королю вже наприкінці XVI ст., описуючи напад „воровских черкас”, що „посылают их из Канева и ис Черкас и ис Переяславля и с Лубен державцы сами” [38, 74]. Зрозуміло, що порубіжна адміністрація подібні факти заперечувала, хоча і великий князь, і польський король цьому не надто вірили.

З тогочасного дипломатичного листування можна також побачити, що найбільше для козаків значила власне худоба. Це дозволяє також підкреслити ту обставину, що саме в Південній Київщині скотарство відіграло важливішу роль ніж хліборобство. Підтвердженням цьому може бути хоча б епізод, описаний у 1542 р. московськими послами

до Кримського ханства, посол якого скаржився їм, „что Черкасцы... поимали людей Белгородцов (ногайцев. – К. І.) и король (тут – великий князь. – К. І.) велел тех людей и их ссатки отдати, и Черкасцы люди все отдали, а лошадей и животины не отдали (тут і далі курсив наш. – К. І.)” [39, 202]. На цьому ж наголошує і П. Клепатський: „Привільні степи Черкаського повіту давали широкий простір для заняття скотарством. І ми дійсно маємо вказівки на те, що скотарство в Черкаському повіті, можна сказати, процвітало” [22, 382]. На переконання І. Бойка, в цьому регіоні тваринництво до другої чверті XVII ст. взагалі „було основною галуззю селянського господарства, в інших районах – другорядною” [40, 109].

З іншого боку, якби розбій і „добитництво” були основним і єдиним видом „господарської” діяльності українського козацтва, то сьогодні ми б знали про них рівно стільки ж, скільки знаємо про козаків татарських. Більше того, така поведінка була властива українському степовикам переважно на початковому етапі їхнього формування, завдяки чому, до речі, історики взагалі хоча б знають, коли приблизно почався цей процес, адже резонанс від козакування відразу став предметом державного листування між тогочасними східноєвропейськими монархами. Поступово ж українські козаки все більше перетворювалися на цілком адекватних економічних продуцентів, дедалі більше втягуючись в уходницький промисел. Тому люстрація Канівського замку 1552 р. вже фіксує „козаков, которые уставичне там (тобто, на уходах. – К. І.) живут на мясе, на рыбе, на меду, з пасек, з свепетов, и сыят там себе медяко дома” [8, 103].

Хоча варто відзначити, що люстратори цей епізод охарактеризували як „вред от козаков, даже больший, чем от татар”, що було зумовлено соціальним конфліктом між канівськими міщанами та козаками за право володіння уходами. В той же час у Черкаському старостві люстратори такої картини не зауважили. З цього приводу І. Крип’якевич дійшов висновку, що „в Каневі... козаки не йдуть вже в згоді з загалом, виступають як опозиція, показують свої окремі інтереси, ведуть свою політику” [31, 14].

Прикметно, що цей канівський конфлікт відбувався не з „прийшлими” козаками, а з місцевими, які полишили „міщанські” обов’язки. І не лише тому, що їх вабила степова вольниця, а у зв’язку зі зростанням утисків з боку місцевої адміністрації. Тому запис люстраторів „живуть... яко дома” означає, що козаки перебували від середини XVI ст. на уходах постійно, не маючи змоги повернутися на зиму до міста. З цього факту можна простежити дві надзвичайно важливі зміни як у соціальній генезі українського козацтва, так і у всій подальшій долі української етносоціальної спільноти. По-перше, це змусило козаків самоорганізуватися в досить непростих умовах степового життя, з чого, зрештою, постала Запорозька Січ. По-друге, саме це поклато початок козацькому землеволодінню в межах віденних староств Київського воєводства, а відтак і посиленню „шляхетської парадигми” у соціальній самоідентифікації козацтва. Тому і повстання К. Косинського в 1591 р., і повстання Б. Хмельницького в 1648 р. мали за точку відліку земельні суперечки в південних староствах Київського воєводства між козаком-шляхтичем і шляхтичем-поляком. Інша річ,

що за своєю сутністю ці конфлікти перетворювалися на етносоціальні війни.

Така відчутна соціально-економічна трансформація українського козацтва, яка стала особливо помітною в останній третині XVI ст. (після появи реєстрового козацтва), змушувала багатьох дослідників вважати основним соціальним джерелом цієї верстви саме шляхетську верству, насамперед боярство. Однак не можна не погодитись у цьому контексті з М. Любавським, що „козацьке землеволодіння не було одвічним, воно було породжене вільною колонізацією степів... [воно] розвинулось, коли самий козацтво зробилося значною політичною величиною, тоді в розряд непослушних почали переходити й одвічні землевласники” [41, 236]. І вже в середині XVII ст. італійський мандрівник Альберто Віміна визначає „вузьку смугу вздовж берегів Бористену” відносно козаків, як „їх власні землі” [42, 64]. Варто визнати цілком справедливим і погляд В. Щербака, що „генеза козацького землеволодіння тісно пов’язана із трудовою колонізацією південного прикордоння” [30, 103].

Потужного імпульсу зростанню козацького землеволодіння надала легітимізація козаків у суспільній системі Речі Посполитої, пов’язана із формуванням реєстрового війська, започаткованого польським королем Стефаном Баторієм. Загалом цьому процесу приділено достатню увагу І. Каманіна, М. Грушевського, Д. Яворницького, В. Голобуцького, В. Щербака та ін. У джерелах же найопукліше сутність і розміри козацького землеволодіння першої половини XVII ст. (і прикметно, що стосується це саме Південної Київщини) демонструють землевласницькі документи козацького роду з Чигиринщини Воловичів, опубліковані понад століття тому І. Каманіним [43]. Необхідно враховувати також і ту обставину, що в „козацьку добу” право на землю засвідчувалося переважно самим фактом володіння нею впродовж тривалого часу без документального оформлення цього в державних установах. У результаті, як слушно зауважує В. Щербак, відомостей про козацькі господарства збереглося мало [30, 103].

Незважаючи на те, що чітко визначити і кількість, і динаміку зростання козацьких господарств у південних старостах Київського володіння впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. неможливо, можемо все ж таки упевнено стверджувати, що вже у першій чверті XVII ст. вони домінували в регіоні. На підтвердження цьому слугує, зокрема, запис польських люстраторів від 1622 р., які, описуючи „економічний потенціал” цих земель, змушені були констатувати, що тут „...сіл немає, тільки хутори козацькі” [44, 106, 134, 137]. На наше переконання, подібна динаміка і розвиток козацького господарства стали можливими тільки завдяки значущій політичній напівавтономності Південної Київщини в цей час. Безумовно, таке „вкорінення” козащини в цьому регіоні й зумовлювало поглиблення його етносоціальної специфіки, й давало українському козацтву ґрунт для кристалізації власної етносоціальної ідентичності, насамперед як еліти всієї руської (української) спільноти.

Зрештою, важливим підґрунтям спільної життєдіяльності були й економічні відносини між населенням південних староств Київського воєводства та Запорозькою Січчю, що також виробила на цьому етапі власні традиції господарювання (зимівники, промисли, ремісництво, торгівля). Зокрема, як добре відомо (й не в останню чергу завдяки дослідженню Д. Яворницького [45]), у зимівниках козаки вирощували коней, худобу, овець, тримали пасіки, займалися городництвом і садівництвом. Більшу частину цієї продукції запорожці змушені були збувати на ринках „волості”, а саме тому найтісніше контактували з чигиринськими, канівськими, черкаськими та іншими купцями. Звісно, ці контакти також сприяли тому, що етнологи називають „етноконсолідаційними процесами”.

Не викликає сумнівів і та обставина, що запорожцям не були геть чужими господарські та побутові проблеми їхніх побратимів у межах осілости, зокрема, й кривди від польської шляхти. З іншого боку, в першій половині XVII ст. розміри окремих козацьких хуторів дорівнювали вже дрібношляхетським володінням і потребували значної кількості найманої праці. Однак, як зауважив І. Бойко, в цьому випадку „бракувало одного з основних компонентів феодальних відносин – позаекономічного примусу”, а відтак, „маємо елементи зародження нових виробничих відносин – капіталістичних”, в яких „в особі багатого козака виступає... потенційний буржуа-підприємець (коли йому не пощастило бути прийнятим до шляхетського стану)” [40, 255]. Незважаючи на соковиту риторику в стилі історичного матеріалізму, загалом мусимо погодитися, що тогочасний козак-землевласник, якщо й не був „буржуа”, то вже точно не був і класичним „феодалом”.

У цьому контексті, досліджуючи феномен українського козацтва, цілком справедливо висловлюється В. Смолій: „Практично вже з самого початку козацтво формувалося як категорія людей, що виходила за вузькі рамки феодальної становості. Козак-воїн існував поряд з козаком-землеробом, військовий елемент природно вживався в елемент землеробський і доповнював його. Козак-землероб був вільним виробником і своє господарство вів за фермерським зразком” [46, 63]. На думку ж О. Апанович, козацький зимівник цієї доби взагалі становив собою „прогресивну форму багатогалузевого господарства фермерського типу”, завдяки чому „українське козацтво розвинуло передову інтенсивну економіку” [47, 68]. На цьому ж наголошує, як ми бачили вже вище, й В. Щербак.

Ще одним специфічним моментом господарського життя українських козаків періоду до середини XVII ст. є той факт, що багато з них виконуючи свої безпосередні обов’язки служили у війську Речі Посполитої, а тому, перманентно відлучаючись зі своїх хуторів, воювали, а отже, мали й уже згадуваний „козацький хліб”, тобто воєнні трофеї, які, щоправда, вже мали цілком легальний характер. З цього приводу польський шляхтич Яків Собеський залишив вельми промовисту рефлексію: „Щоразу, виправляючися на війну, багаточисельне

їхнє військо живе грабунками., а повернувшись з походу вони засновують наче власні поселення., ухилившись від будь-якого підкорення своїм панам або начальникам. Мало хто зі старих козаків повертається до своїх подніпровських поселень (тут маються на увазі січові курені. – К. І.); більшість, збагатившись грабунками, зазвичай повертається до своїх родин і займається домашнім господарством” [48, 90].

Таким чином, варто визнати, що в першій половині XVII ст. час від часу козацтво було окремим видом професійної діяльності. Звідси, на наш погляд, бере свій початок і відома майнова диференціація серед козаків, адже більшість з них досі вважали „добитництво” єдиним гідним козацького звання заняттям, не бажаючи перетворюватися на „гречкосіїв”. Загалом же варто робити акцент не лише на цій специфіці козацької економіки доби перед Хмельниччиною. Адже мова передусім має йти про доволі фундаментальний архетипний вплив, на якому свого часу зауважила й О. Апанович [49, 3 – 4]. Агрокультура українського козацтва, як відомо, мала свої витoki в ментальності українського селянства. Проте найістотнішим був той факт, що невдовзі вже сама культура козацького землеробства кардинальним чином змінила характер селянського рільництва та селянський світогляд, а селянство на цьому (і не лише на цьому) етапі було головним носієм етнічності, в нашому випадку – української [50].

Не менш значущою варто визнати й роль українського козацтва в істотному розширенні екологічного ареалу українського етносу, тобто в тому, що представники „старої” історіографії називали „колонізацією” Півдня України. Попри те, що сучасна їм тенденційно налаштована польська історіографія переконувала, буцімто заслуга в цьому належить „цивілізаторській місії” польської шляхти, все ж таки мусимо визнати першорядне значення в цьому процесі українських козаків. Більше того, на наше глибоке переконання, дії польської шляхти, особливо під час збройних конфліктів першої половини XVII ст. на теренах південних староств Київського воєводства, мали в основному винятково деструктивний вплив не лише на етносоціальні процеси в межах краю, але й по суті зупинили героїчну козацьку колонізацію Дикого поля. Прикладом цьому, зокрема, може бути період після „Руїни”, коли процес освоєння козаками Степу перемістився на Лівобережжя, де мав незаперечні успіхи, тоді як Правобережна частина Південної Київщини залишилася не лише під владою Речі Посполитої, але ще й довго залишалася господарською пустою, яку польська аристократія не дуже то й бажала відроджувати та „цивілізувати”.

Загалом же можемо констатувати доволі різнобічну економічну діяльність українського козацтва до середини XVII ст., яке змогло поєднати в собі і функцію захисника українського населення, і функцію потужного господарника. Саме завдяки цьому вся система соціально-економічних відносин у південних староствах Київського воєводства впродовж XVI – першої половини XVII ст. набула тієї специфіки, котра перетворила регіон не лише на козацьку „річпосполиту”, але й на головний осередок

етносоціальних процесів у середовищі української народності.

Крім економічної привабливості козацького типу господарювання на цих теренах необхідно враховувати й той момент, що на цьому етапі саме козацька верства (враховуючи й низових козаків) була найбільш рухливою частиною етносоціального організму українців. Відтак козаків тоді можна було зустріти в Полтаві, Києві, Луцьку, Львові та в будь-якому іншому українському місті чи містечку – на торгах і ярмарках, на яких козаки реалізовували продукцію зі своїх господарств й передусім це було важливо в контексті економічних відносин у середовищі всієї української спільноти. Не доводиться сумніватися, що це сприяло не лише зростанню й без того досить високої соціальної популярності українського козацтва, але й мало надзвичайний вплив на етносоціальну консолідацію спільноти українців, яка дедалі більше відчувала свою впевненість і значущість, що, зрештою, зумовило феномен масовості під час повстання 1648 р., яке почалося як шляхетсько-козацька суперечка за земельні володіння, а переросло в Національно-визвольну війну, яка мала в етносоціальному вимірі справді революційні наслідки для появи ранньомодерної української нації.

1. Частково ця проблематика представлена в працях: Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970; Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / За ред. Ю.Ю. Кондуфора та ін. – К., 1990; Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991; Івангородський К.В. Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів // Український селянин: Зб. наук. пр. / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси, 2002. – Вип. 6, 7; Івангородський К.В. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). – Черкаси, 2006.
2. Grondski S. Historia belli cosacco-polonici. – Pestini, 1676.
3. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
4. Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958.
5. Антонович В.Б. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях // Чтения в историческом обществе Нестора летописца (Далі – ЧИОНЛ). – Кн. 2. – К., 1888.
6. Торговля на Україні, XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина: Зб. док. і мат. / Упор. В. Кравченко, Н. Яковенко. – К., 1990.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДАУК). – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 62.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (Далі – Архив ЮЗР). – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886.
9. Zrodla dziejowe. – T. XX / Opisane przez A. Jablonowskiego. – Warszawa, 1894.
10. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв. – Л., 1936.
11. Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1890.
12. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996.
13. Сфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992.
14. Jablonowski A. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijyw – BracBaw) // Zrodla dziejowe. – T. XXII. – Warszawa, 1897.
15. Jablonowski A. Zasedlenie Ukrainy (Archiw jugo-zapadnoj Rossii, Cz. VII, T. 1. – Rec.) // Ateneum. – T. 1. – Warszawa, 1888.

16. Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). – К., 1992.
17. Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т. 2. – СПб., 1874.
18. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
19. Довнар-Запольский М.Ф. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.
20. Владимировский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891.
21. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – Кн. 8. – Отд. 2. – К., 1894.
22. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.
23. *Voluntaria legum.* – Т. 2. – Petersburg, 1859.
24. ЦДАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330.
25. ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926.
26. Інститут рукописи Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. II. – Спр. 22229.
27. Serczyk W.A. Na dalekiej Ukrainie (Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku). – Krakow, 1984.
28. Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996.
29. Jablonowski A. Starostwa Ukrainne w pierwszej polowie XVII wieku // Zrodla dziejowe. – T. V. – Warszawa, 1877.
30. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
31. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.
32. Стороженко А.В. Стефан Баторій і дніпровские козаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904.
33. Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т. 1. – СПб., 1874.
34. Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского / Изд. М. Оболенским и др. – Т. 1. – М., 1843.
35. Полное собрание русских летописей. – Т. 13: Патриаршая или Никоновская летопись. – М., 1965.
36. Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1863.
37. ЦДАУК. – Ф. КМФ-36. – Оп. 1. – Спр. 6.
38. Антилов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. – М., 1967.
39. Сборник Императорского Русского Исторического общества. – Т. 95. – Ч. 2. – СПб., 1895.
40. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.
41. Любавский М. Начальная история малорусского казачества // Журнал министерства народного просвещения. – 1895. – № 7.
42. Віміна Альберто. Реляція про походження та звичай козаків // Київська Старовина. – 1999. – № 5.
43. Материалы по истории козацкого землевладения, 1494 – 1668 гг. // ЧИОНЛ. – Кн. 8. – Отд. 3. – К., 1894.
44. Zrodla dziejowe. – T. V. – Warszawa, 1877.
45. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. – К., 1990.
46. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. істор. журн. – 1991. – № 5.
47. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Слово і час. – 1994. – № 6.
48. Собеский Яков. История Хотинского похода 1621 г. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – К., 1896.
49. Апанович О. За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства та козацтва) // Історія України. – 2000. – № 6 (166).
50. Івангородський К.В. Цивілізаційний феномен селянства в генезі та трансформаціях етносоціальних спільнот доби середньовіччя // Гуржійські історичні читання: Зб. наук. пр. / За ред. В. Смоля, В. Поліщука. – К.; Черкаси, 2006.

Т. В. Малиновська

ВИКОНАВЧО-РОЗПОРЯДЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИБОРНИХ СТАРШИН У КОЛОНІЯХ ІНОЗЕМЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

Поселення іноземців, створені у Російській імперії на підставі колонізаційних законів (маніфестів Катерини II) 4 грудня 1762 р. та 22 липня 1763 р., з часу заснування мали власну виборну адміністрацію – старост (шульців або форштегерів) та їхніх помічників (бейзицерів). Згідно з виданими у 1800–1803 рр. інструкціями про внутрішні розпорядки у Саратовських та Новоросійських колоніях, виборні органи влади запроваджувалися також в округах, що об'єднували кілька колонізаційних селищ (окружні прикази на чолі з окружними головами). Сільські та окружні виборні правління діяли як нижча ланка системи державних установ, що опікувалися справами колоністів.

Функції (напрями діяльності) старшин у поселеннях іноземців були всеосяжними: обрані колоністами посадовці мали дбати про забезпечення економічного розвитку колоній і зростання добробуту колоністів (економічна функція), виконання ними повинностей та фінансових зобов'язань перед державою (фінансово-податна функція), дотримання мешканцями колоній норм права, моралі, релігії, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти („поліцейська” функція), здійснювали посередництво у відносинах між членами своєї громади (колонії або округу) та представниками інших станів, мешканцями інших колоній, будь-якими інституціями, насамперед державними органами влади. Свої функції колоністські виборні адміністрації здійснювали у декількох формах. Зокрема, до форм діяльності цих адміністрацій належало управління (виконавчо-розпорядча діяльність). Мета нашої розвідки – охарактеризувати цю форму діяльності виборних старшин у колоніях іноземців у другій половині XVIII – на початку XIX ст.

Необхідно зазначити, що це питання, як і загалом проблема діяльності виборних органів влади у колоніях, є малодослідженими, хоча історії поселень іноземців у Російській імперії присвячено чимало фахових публікацій [1, 2, 3]. Проблеми функціонування виборних адміністрацій у колоніях у своїх роботах вивчав ряд вітчизняних та закордонних істориків, зокрема, І.Р. Плева [4, 258-276], однак як тема окремого дослідження діяльність колоністських виборних старшин в історичній науці не розглядалася.

Виборні посадовці особи у колоніях були виконавцями приписів законодавства та розпоряджень державних установ, які відповідали за проведення колонізації. Одні запропоновані дії виборні посадовці здійснювали самі (складали звіти і донесення, проводили перевірки та ін.), інші – силами своїх підлеглих.

Виконуючи вимоги закону і накази керівництва, а також керуючись власним „благорозсудом”, виборні старшини мали право давати розпорядження своїм підлеглим, були наділені розпорядчою владою. Ця влада поширювалася на підпорядкованих старшинам службовців (старости були начальниками для